

Het correctievoorschrift bestaat uit:

- 1 Regels voor de beoordeling
- 2 Algemene regels
- 3 Vakspecifieke regels
- 4 Beoordelingsmodel
- 5 Inzenden scores
- 6 Bronvermeldingen

## **1 Regels voor de beoordeling**

---

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 41 en 42 van het Eindexamenbesluit v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o.-v.b.o.

Voorts heeft het College voor Toetsen en Examens op grond van artikel 2 lid 2d van de Wet College voor toetsen en examens de Regeling beoordelingsnormen en bijbehorende scores centraal examen vastgesteld.

Voor de beoordeling zijn de volgende passages van de artikelen 36, 41, 41a en 42 van het Eindexamenbesluit van belang:

- 1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen en het proces-verbaal van het examen toekomen aan de examinerator. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examinerator past de beoordelingsnormen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door het College voor Toetsen en Examens.
- 2 De directeur doet de van de examinerator ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het proces-verbaal en de regels voor het bepalen van de score onverwijld aan de gecommitteerde toekomen.

- 3 De gecommiteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past de beoordelingsnormen en de regels voor het bepalen van de score toe die zijn gegeven door het College voor Toetsen en Examens.  
De gecommiteerde voegt bij het gecorrigeerde werk een verklaring betreffende de verrichte correctie. Deze verklaring wordt mede ondertekend door het bevoegd gezag van de gecommiteerde.
- 4 De examinerator en de gecommiteerde stellen in onderling overleg het aantal scorepunten voor het centraal examen vast.
- 5 Indien de examinerator en de gecommiteerde daarbij niet tot overeenstemming komen, wordt het geschil voorgelegd aan het bevoegd gezag van de gecommiteerde. Dit bevoegd gezag kan hierover in overleg treden met het bevoegd gezag van de examinerator. Indien het geschil niet kan worden beslecht, wordt hiervan melding gemaakt aan de inspectie. De inspectie kan een derde onafhankelijke gecommiteerde aanwijzen. De beoordeling van de derde gecommiteerde komt in de plaats van de eerdere beoordelingen.

## 2 Algemene regels

---

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen uit de regeling van het College voor Toetsen en Examens van toepassing:

- 1 De examinerator vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.
- 2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examinerator en door de gecommiteerde scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is. Andere scorepunten die geen gehele getallen zijn, of een score minder dan 0 zijn niet geoorloofd.
- 3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:
  - 3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;
  - 3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel;
  - 3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel;
  - 3.4 indien slechts één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;
  - 3.5 indien meer dan één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;
  - 3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg of afleiding of berekening ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is aangegeven;

- 3.7 indien in het beoordelingsmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord of onderdeel van dat antwoord;
- 3.8 indien in het beoordelingsmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, behoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen;
- 3.9 indien een kandidaat op grond van een algemeen geldende woordbetekenis, zoals bijvoorbeeld vermeld in een woordenboek, een antwoord geeft dat vakinhoudelijk onjuist is, worden aan dat antwoord geen scorepunten toegekend, of tenminste niet de scorepunten die met de vakinhoudelijke onjuistheid gemoeid zijn.
- 4 Het juiste antwoord op een meerkeuzevraag is de hoofdletter die behoort bij de juiste keuzemogelijkheid. Voor een juist antwoord op een meerkeuzevraag wordt het in het beoordelingsmodel vermelde aantal scorepunten toegekend. Voor elk ander antwoord worden geen scorepunten toegekend. Indien meer dan één antwoord gegeven is, worden eveneens geen scorepunten toegekend.
- 5 Een fout mag in de uitwerking van een vraag maar één keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt en/of tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 6 Een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen moet steeds opnieuw worden aangerekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 7 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een examen of in het beoordelingsmodel bij dat examen een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof examen en beoordelingsmodel juist zijn. Hij kan de fout of onvolkomenheid mededelen aan het College voor Toetsen en Examens. Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het beoordelingsmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen rekening gehouden.
- 8 Scorepunten worden toegekend op grond van het door de kandidaat gegeven antwoord op iedere vraag. Er worden geen scorepunten vooraf gegeven.
- 9 Het cijfer voor het centraal examen wordt als volgt verkregen.  
Eerste en tweede corrector stellen de score voor iedere kandidaat vast. Deze score wordt meegedeeld aan de directeur.  
De directeur stelt het cijfer voor het centraal examen vast op basis van de regels voor omzetting van score naar cijfer.
- NB1 Het College voor Toetsen en Examens heeft de correctievoorschriften bij regeling vastgesteld. Het correctievoorschrift is een zogeheten algemeen verbindend voorschrift en valt onder wet- en regelgeving die van overheidswege wordt verstrekt. De corrector mag dus niet afwijken van het correctievoorschrift.
- NB2 Het aangeven van de onvolkomenheden op het werk en/of het noteren van de behaalde scores bij de vraag is toegestaan, maar niet verplicht.  
Evenmin is er een standaardformulier voorgeschreven voor de vermelding van de scores van de kandidaten.  
Het vermelden van het schoolexamencijfer is toegestaan, maar niet verplicht.  
Binnen de ruimte die de regelgeving biedt, kunnen scholen afzonderlijk of in gezamenlijk overleg keuzes maken.

NB3 Als het College voor Toetsen en Examens vaststelt dat een centraal examen een onvolkomenheid bevat, kan het besluiten tot een aanvulling op het correctievoorschrift. Een aanvulling op het correctievoorschrift wordt zo spoedig mogelijk nadat de onvolkomenheid is vastgesteld via Examenblad.nl verstuurd aan de examensecretarissen.

Soms komt een onvolkomenheid pas geruime tijd na de afname aan het licht. In die gevallen vermeldt de aanvulling:

NB

Als het werk al naar de tweede corrector is gezonden, past de tweede corrector deze aanvulling op het correctievoorschrift toe.

Een onvolkomenheid kan ook op een tijdstip geconstateerd worden dat een aanvulling op het correctievoorschrift te laat zou komen.

In dat geval houdt het College voor Toetsen en Examens bij de vaststelling van de N-term rekening met de onvolkomenheid.

### 3 Vakspecifieke regels

---

Voor dit examen kunnen maximaal 44 scorepunten worden behaald.

Voor dit examen zijn geen vakspecifieke regels vastgesteld.

### 4 Beoordelingsmodel

---

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

#### Opgave 1 Over vrijheid en christelijk geloof

---

1 **maximumscore 2**

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- Een uitleg in welk opzicht Mill vindt dat het calvinistische idee van gehoorzaamheid niet overeenstemt met het christelijk geloof: als de mens geschapen is door een goede God, dan moet zo'n god ook willen dat mensen hun vermogens ontwikkelen 1
- Een uitleg van Mills visie op zelfverwerkelijking met behulp van de metafoer van hoe om te gaan met bomen: niet alles wat zij aan persoonlijke trekken hebben beknotten tot eenvormigheid, maar deze opkweken en naar voren halen 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Mill gaat het calvinistische idee van gehoorzaamheid niet goed samen met het christelijk geloof. Een belangrijk uitgangspunt van het christelijk geloof is namelijk dat de mens geschapen is door een goede God. Het ligt volgens Mill voor de hand om in het verlengde van dit uitgangspunt te denken dat het Gods wil is dat mensen de hen gegeven vermogens zo goed mogelijk ontwikkelen. Mill denkt hierbij aan het vermogen tot begrijpen, tot handelen en het ervaren van vreugde. In Mills ogen zijn het precies deze menselijke vermogens die het calvinisme wil 'uitroeien' en 'vernietigen' 1
- Mills visie op zelfverwerkelijking hangt samen met zijn visie op karakterontwikkeling. Volgens Mill zijn mensen het gelukkigst als ze zoveel mogelijk de vrijheid hebben om een eigen karakter te ontwikkelen. Het calvinisme wordt traditioneel geassocieerd met een grote nadruk op gehoorzaamheid aan de wil van God en het idee dat alles wat daarvan afwijkt zondig is. Deze nadruk op gehoorzaamheid en plicht gaat volgens Mill niet goed samen met zijn visie op zelfverwerkelijking waarin individualiteit en eigenzinnigheid een belangrijke rol spelen. Zoals dat gaat bij het kweken van bomen: men moet niet alles wat zij aan persoonlijke trekken hebben beknotten tot eenvormigheid, maar deze opkweken en naar voren halen; dan worden zij edel en mooi om aan te zien 1

## 2 maximumscore 3

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- Een uitleg wat geluk is bij Aristoteles: het doel van het goede leven is eudaimonia (geluk of gelukzaligheid) dat te bereiken is door middel van het verwerklijken van je mogelijkheden als verstandelijk wezen 1
- Een uitleg wat de mens daar zelf voor moet doen: je eigen doel leren kennen en verwerklijken 1
- Een verschil tussen Aristoteles en Thomas: het doel is bij Thomas God en bij Aristoteles de weg naar menselijk geluk 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens Aristoteles is geluk(zaligheid) het doel van het goede leven. Door te streven naar verwerklijking van je mogelijkheden als verstandelijk wezen wordt een mens gelukkig volgens Aristoteles 1
- Om gelukkig te kunnen worden is het nodig je eigen doel te kennen en je eigen mogelijkheden verwezenlijken. Wie zijn of haar eigen mogelijkheden optimaal verwezenlijkt heeft, is gelukkig 1
- Een verschil tussen Thomas van Aquino en Aristoteles is dat geluk bij Thomas God is, terwijl het bij Aristoteles een proces is van gelukkig worden als mens 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

**3 maximumscore 4**

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- Een uitleg waarom Sartres existentialisme noodzakelijk atheïstisch is: er is volgens Sartre geen God die de mens geschapen heeft met een vooraf gegeven bedoeling 1
- Sartres vrijheidsbegrip: er is geen voorgegeven doel en je moet zelf kiezen wie je bent om zo te worden wie je bent. Bij Sartre gaat de existentie vooraf aan essentie 1
- De kritiek van Taylor op Sartres vrijheidsbegrip gebaseerd op radicale keuze: je kunt niet kiezen wat je belangrijk vindt en wat niet 1
- Een overeenkomst van Taylor met de opvatting van Thomas in tekst 2: je kunt er niet voor kiezen iets al dan niet belangrijk te vinden. Dat moet je door middel van zelfinterpretatie bepalen 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Sartre is het oneens met Thomas van Aquino die volgens tekst 2 zegt dat de mens van nature aangelegd is op één doel: God. Mensen zijn geen artefacten met een vooraf gegeven bedoeling. Bovendien zijn mensen niet bedacht en geschapen door God, er kan in het existentialisme van Sartre geen plaats zijn voor God: ieder mens is vrij en moet juist telkens weer zelf kiezen wie hij of zij is 1
- Omdat de mens geen voorgegeven doel heeft, moet de mens zichzelf scheppen, aldus Sartre. De mens wordt wie hij is door te kiezen: de existentie gaat vooraf aan de essentie. Dat maakt ook dat de mens zelf volledig verantwoordelijk is voor zijn keuzes. Ieder mens is totaal vrij en daarmee verantwoordelijk voor de eigen keuzes 1
- Volgens Taylor vergeet Sartre dat je er niet voor kunt kiezen iets belangrijk te vinden, dat vind je gewoon 1
- In tekst 2 staat dat een mens zijn natuurlijke gerichtheid op God als het ultieme doel *bewust en vrij* moet voltrekken. / Dat betekent dat een mens een doel heeft dat hij niet zelf kan kiezen, maar de manier waarop hij dat doel bereikt moet hij zelf bepalen. Dat is verwant aan Taylor die zegt dat je er niet voor kunt kiezen wat je belangrijk vindt en dat je door middel van zelfinterpretatie moet bepalen wat je belangrijk vindt en wat voor soort persoon je wilt zijn 1

Vraag	Antwoord	Scores
4	<p><b>maximumscore 2</b></p> <p>Een goed antwoord bevat een argumentatie of het kind in tekst 3 volgens conditioneel compatibilisten uit vrije wil handelt met de volgende elementen:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li data-bbox="272 353 1326 465">• Voorwaarde één die conditioneel compatibilisten stellen aan een handeling uit vrije wil, toegepast op het kind uit tekst 3: doen wat je wilt doen. Dat geldt inderdaad voor het kind <span style="float: right;">1</span></li> <li data-bbox="272 472 1326 656">• Voorwaarde twee die conditioneel compatibilisten stellen aan een handeling uit vrije wil, toegepast op het kind uit tekst 3: als je iets anders gewild had, dan zou je dat gedaan hebben. Het kind had de appel kunnen weigeren. Aan de twee voorwaarden is voldaan, dus het kind is vrij volgens conditioneel compatibilisten <span style="float: right;">1</span></li> </ul> <p>voorbeeld van een goed antwoord:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li data-bbox="272 741 1326 846">• Volgens conditioneel compatibilisten is een persoon vrij als hij ten eerste doet wat hij wil doen. In het voorbeeld van Erasmus doet het kind wat het wil doen, want het wil de appel pakken <span style="float: right;">1</span></li> <li data-bbox="272 853 1326 1115">• De tweede voorwaarde die conditioneel compatibilisten aan een handeling uit vrije wil stellen, is dat als je iets anders had willen doen, je dat ook gedaan zou hebben. Het kind kan de appel weigeren of weggooien, als de vader hem die in de handen geeft. Dus als hij iets anders gewild zou hebben, zou hij dat gedaan hebben. Aan beide voorwaarden is voldaan, dus volgens conditioneel compatibilisten is het kind in het voorbeeld van Erasmus vrij <span style="float: right;">1</span></li> </ul>	
5	<p><b>maximumscore 3</b></p> <p>Een goed antwoord bevat de volgende elementen:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li data-bbox="272 1240 1326 1346">• De definitie van het natuurwetmatig determinisme: elke gebeurtenis in het heden wordt bepaald door gebeurtenissen in het verleden en de natuurwetten <span style="float: right;">1</span></li> <li data-bbox="272 1352 1326 1503">• Een overeenkomst tussen de situatie van een christen en het natuurwetmatig determinisme aan de hand van tekst 4: de noodzaak moet verstaan worden als een loop der gebeurtenissen die te zijner tijd onfeilbaar uitloopt op dat wat gebeuren moet <span style="float: right;">1</span></li> <li data-bbox="272 1509 1326 1615">• Een verschil tussen de visie van Luther en het natuurwetmatig determinisme: causaal gesloten domein versus gedetermineerd door God als externe of bovennatuurlijke macht <span style="float: right;">1</span></li> </ul>	

Vraag	Antwoord	Scores
	<p>voorbeeld van een goed antwoord:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Het natuurwetmatig determinisme zegt dat elke gebeurtenis in het heden volledig wordt bepaald door gebeurtenissen uit het verleden</li> <li>• In tekst 4 staat dat alles noodzakelijk en onveranderd gebeurt met als uitleg: "Deze noodzaak moet verstaan worden als een loop der gebeurtenissen die te zijner tijd onfeilbaar uitloopt op dat wat gebeuren moet". Dat betekent dat gebeurtenissen elkaar noodzakelijk opvolgen. Als een gebeurtenis eenmaal ingezet is, kan het niet anders lopen dan het lopen moet</li> <li>• Het verschil tussen de visie van Luther en het natuurwetmatig determinisme is de ruimte die er is voor God als een externe of bovennatuurlijke macht / voor God als onfeilbare oorzaak in de tijd. De wereld is volgens Luther dus geen causaal gesloten domein</li> </ul>	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p>



## Opgave 2 Onbewuste discriminatie

### 6 maximumscore 4

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- Een beschrijving van de twee groepen waarin bij Descartes de gedachten van de ziel uiteenvallen: acties en passies van de ziel 1
- een antwoord op de vraag of de twee groepen gedachten van de ziel wel of niet kunnen verklaren dat een lastige puzzel kan worden opgelost door er een nachtje over te slapen: 2
  - acties van de ziel zijn gedachten die beperkt blijven tot de ziel zelf en zijn altijd bewust
  - passies van de ziel zijn cognities en waarnemingen, maar het onbewust nadenken over een lastige puzzel is geen cognitie of gewaarwording van het lichaam
- De animale geesten: fijnste deeltjes in het bloed, zorgen voor verbinding ziel – lichaam, maar nemen geen beslissingen / maken geen afweging 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- De gedachten van de ziel vallen in twee groepen uiteen: a) acties van de ziel zijn gedachten die beperkt blijven tot de ziel zelf, zoals denken over God of over een niet-materieel object, b) passies van de ziel zijn cognities of waarnemingen 1
- De acties zijn gedachten die beperkt blijven tot de ziel zelf, zoals denken over God of over een niet-materieel object. Hiertoe zou ook het oplossen van een lastige puzzel kunnen behoren maar dat kan niet onbewust gebeuren bij Descartes 1
- De passies van de ziel zijn vormen van kennis die de ziel ontvangt, zoals cognities en de gewaarwordingen van het lichaam: de gewaarwording van dorst en honger, warmte of kou enzovoort. Het onbewust nadenken over een lastige puzzel is echter geen cognitie of gewaarwording van het lichaam 1
- De animale geesten zijn de fijnste deeltjes in het bloed die de verbinding vormen tussen de geest en het lichaam. Deze deeltjes zorgen voor de automatische functies van het lichaam en komen ook in de pijnappelklier. Hierdoor is het mogelijk om met je ziel je lichaam te besturen. Hoewel de animale geesten niet bewust zijn, is het nog steeds niet mogelijk dat 'een nacht ergens over slapen' volgens Descartes een betere uitkomst zou geven. Het is niet zo, dat er onbewust (of automatisch) een beslissing genomen of een puzzel opgelost kan worden 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

**7 maximumscore 4**

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- Een uitleg waarin Dijksterhuis' positie verschilt van die van Dennett: 'nobody home' betekent niet onbewust, maar geen homunculus 1
- Een argumentatie in welk opzicht Dijksterhuis' visie op het bewustzijn in tekst 5 overeenkomt met het epifenomenalisme met behulp van een definitie van het epifenomenalisme 1
- Een argumentatie in welk opzicht Dijksterhuis' visie op het bewustzijn in tekst 5 verschilt met het epifenomenalisme met behulp van een definitie van het epifenomenalisme 1
- een bezwaar dat je tegen het epifenomenalisme kunt inbrengen: een bewuste gedachte kan wel degelijk invloed hebben op het lichaam 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Dennett zou, in tegenstelling tot wat Dijksterhuis hier beweert, zeggen dat de scheiding bewust-onbewust niet heel scherp getrokken kan worden. Sommige gedachten gaan vrijwel automatisch en dan sluimert het bewustzijn en voor andere gedachten heb je juist focus nodig. Maar dit betekent niet dat je geen beslissingen neemt. Er is dus helemaal niet 'nobody home' in de zin van beslissingen worden onbewust genomen, er is 'nobody home' in de zin van de afwezigheid van een cartesische homunculus 1
- Dijksterhuis' visie in tekst 5 komt overeen met het epifenomenalisme in de uitspraak dat het onbewuste beslissingen neemt. Dat het onbewuste toch beslist, betekent dat het bewuste er een beetje bij hangt. Dat komt overeen met het epifenomenalisme. Het epifenomenalisme kan immers als volgt worden gedefinieerd: bewuste ervaringen worden wel door het lichaam veroorzaakt, maar hebben zelf geen invloed op het lichaam 1
- Waarin Dijksterhuis' opvatting verschilt van die van het epifenomenalisme is dat het bij zijn positie over de scheiding bewust-onbewust gaat, terwijl het bij het epifenomenalisme over de scheiding bewustzijn-lichaam gaat. Het epifenomenalisme kan immers als volgt worden gedefinieerd: bewuste ervaringen worden wel door het lichaam veroorzaakt, maar hebben zelf geen invloed op het lichaam 1
- Een bezwaar bij het epifenomenalisme is, dat het in de ervaring lijkt dat een bewuste gedachte invloed kan hebben op het lichaam. Bijvoorbeeld zoals de bewuste gedachte 'ik vind deze koffie niet lekker' je ertoe kan bewegen in het vervolg deze koffie te laten staan 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

**8 maximumscore 3**

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- Een argumentatie dat Gray de IAT zou kunnen gebruiken als ondersteuning van zijn theorie: er is geen morele vooruitgang en we kunnen als mens, net als dieren, onze essentie niet kiezen 1
- Kritiek van Taylor op de opvatting van Gray: een mens is in staat tot een zwakke zelfevaluatie op basis van kwantitatieve berekening 1
- De mens is eveneens in staat tot een sterke zelfevaluatie op basis van de kwalitatieve vraag naar wat voor persoon je wilt zijn 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens John Gray is de mens een uitkomst van de evolutie die ons zoals dieren heeft geselecteerd op agressiviteit en inventiviteit. Er is dus geen morele vooruitgang en mensen kunnen niet kiezen wie zij zijn of willen worden. Het verbinden van mannen met carrière en vrouwen met gezin is ook een uitkomst van de evolutie. Blijkbaar is dit altijd succesvol geweest en kunnen mensen niet anders denken 1
- Taylors kritiek zou zijn dat een mens zijn handelen weliswaar zwak kan evalueren: 'wat levert me op dit moment het meeste op?' 1
- maar dat een mens zichzelf ook sterk kan evalueren en zichzelf de vraag stellen: wat voor persoon wil ik zijn? Dit gaat natuurlijk altijd op basis van cultuur, maar niet zonder de wil van deze persoon zelf. Een uitslag van die IAT is nog geen garantie dat de persoon ook zo zal handelen. Het is eerder een extra mogelijkheid om zichzelf sterk te gaan evalueren. Vervolgens handelt deze persoon en die handeling hoeft het vooroordeel helemaal niet te volgen 1

**9 maximumscore 3**

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- Een uitleg in welk opzicht de scheiding onbewust-bewust lijkt op het substantiedualisme: het lichaam bij Descartes is het onbewuste bij Dijksterhuis 1
- Frankfurt zou het eens zijn met de onderzoekers die de IAT-test ontwikkelden, omdat de drijfveren van de mens niet los van elkaar staan, maar een structuur vormen. Deze structuur vormt een natuurlijk aard van jou als persoon, waar sociale vooroordelen deel van kunnen uitmaken 1
- Een argumentatie dat de discussie over de conclusies uit de IAT-test laat zien dat een mechanistische visie op de menselijke geest problematisch is: mensen handelen niet per definitie naar vooroordeel 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

voorbeeld van een goed antwoord:

- Het substantiedualisme gaat ervan uit dat de menselijke geest onafhankelijk bestaat van het menselijk lichaam. De scheiding bewust-onbewust zoals bijvoorbeeld gebruikt door Dijksterhuis suggereert dat het onbewuste onafhankelijk van het bewuste bestaat. Het onbewuste neemt de beslissingen, het bewuste probeert ook nog wat te doen. Beide denkers gaan ervan uit dat er ergens een beslissing genomen wordt. Bij Descartes gebeurt dat door het *res cogitans*, bij Dijksterhuis weegt het onbewuste de voors en tegens en beslist uiteindelijk 1
- Volgens Frankfurt moeten we de drijfveren van de mens in samenhang met elkaar proberen te begrijpen: zij staan niet los van elkaar, maar vormen een structuur. Deze structuur vormt een psychologisch gegeven of een natuurlijke aard van jou als persoon, waardoor je op basis van sociale vooroordelen zou kunnen handelen 1
- De discussie over de conclusies uit de IAT test laat zien dat een mechanistische visie op de menselijke geest problematisch is, omdat de geest blijkbaar niet lijkt te werken als een machine: ook al hebben mensen een onbewust vooroordeel, in het dagelijkse leven hoeven ze daar helemaal niet naar te handelen. Dit kan komen door verschillende redenen, bijvoorbeeld omdat ze door reflectie hun gedrag veranderen. Deze bewuste gedachten lijken op zijn minst eigenschappen te hebben, die moeilijk mechanisch te verklaren zijn 1

**10 maximumscore 2**

Een uitleg met behulp van tekst 7 of je invloed kunt hebben op onbewuste discriminatie op basis van:

- Swaabs hormoondeterminisme 1
- het concept 'te kwader trouw' van Sartre 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Volgens mij kun je wel invloed uitoefenen op onbewuste discriminatie. Als je, zoals volgens tekst 7 in Zweden, jongens en meisjes hetzelfde benadert en hen niet het idee geeft dat iets typisch is voor jongens of typisch voor meisjes, dan zal iemand andere vooroordelen krijgen. Swaab stelt dat in de baarmoeder jongens al tot techniek geneigd zijn en meisjes tot zorgzame taken. Dit is een vorm van hormoondeterminisme, maar er is natuurlijk geen hormoon 'techniek' er is alleen een hormoon testosteron en dat hormoon beslist niets. Mijn vraag zou zijn hoe Swaab verklaart dat er zo veel mannen in de zorg werken en zo veel meisjes natuur en techniek als profiel kiezen. Waarschijnlijk zou hij zeggen dat dat uitzonderingen zijn, maar het rare is dat die uitzonderingen wel bestaan en niet door zijn theorie verklaard kunnen worden 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

- Swaab zou kunnen zeggen dat een argument als "natuurlijk werk ik in de zorg, want ik ben een meisje" steekhoudend is. Sartre zou 'je verschuilen achter een vermeende natuur' te kwader trouw noemen omdat je je beroept op een natuur die jouw keuzen uitputtend verklaart. De Zweden doen dit niet. Wie jij bent is niet gegeven in een natuur, je kunt veel meer veranderen dan je denkt. De verantwoordelijkheid over iemands bestaan nemen de Zweden wel en Swaab niet. Want als meisjes toch al voorbestemd zijn tot verzorgende beroepen, waarom zou je hen dan nog het N&T-profiel aanbieden? 1

of

- Volgens mij kun je geen invloed uitoefenen op onbewuste discriminatie. Het is al eeuwen zo dat meer mannen en jongens in de techniek werken en meer vrouwen in de zorg. Dat mannelijke hormonen en vrouwelijke hormonen daarmee te maken hebben, zou goed kunnen. Swaabs hormoondeterminisme verklaart voor een deel het man-vrouwverschil, dat er gewoon is. Die verschillen zullen zich vast niet alleen uiten op lichamelijk niveau, maar ook op andere gebieden 1
- Sartre zou 'je verschuilen achter een vermeende natuur' te kwader trouw noemen. Swaab is hier dus te kwader trouw door te zeggen dat je de natuur niet kunt veranderen. Swaab zou kunnen zeggen "natuurlijk werk ik in de zorg, want ik ben een meisje". Dit is een voorbeeld van te kwader trouw, omdat je je beroept op een natuur die jouw keuzen uitputtend verklaart. De Zweden doen dit niet. Wie jij bent is niet gegeven in een natuur, je kunt veel meer veranderen dan je denkt. Dit is precies wat de Zweden volhouden. Maar ik denk dat je hormonen behoren tot je facticiteit. En dat zodra je 'want ik ben een meisje' als argument gebruikt voor je beroepskeuze dat geen uitputtende uitleg is, maar het is ook niet helemaal onwaar 1

## Opgave 3 Spinoza en Geulincx

### 11 maximumscore 2

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave van het principe van retributieve rechtvaardigheid: vergelding / schuld inlossen als reden voor strafvervolging 1
- een uitleg van het probleem waartoe determinisme kan leiden aan de hand van het principe van retributieve rechtvaardigheid: de onmogelijkheid van het moreel verantwoordelijk houden 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Retributieve rechtvaardigheid of vergelding is gebaseerd op het idee van morele verantwoordelijkheid. Hierbij gaat het om strafvervolging met als doel vereffening van een schuld of boete doen als verdiende loon om het recht weer in evenwicht te brengen. Retributie betekent teruggave en met een straf lost iemand zijn schuld in 1
- Volgens het determinisme is het universum een causaal systeem waardoor al onze keuzes volledig bepaald zijn. Maar als het determinisme betekent dat we daardoor nooit iets anders kunnen doen dan wat we feitelijk doen, dan is vergelding als straf onmogelijk geworden. Retributieve rechtvaardigheid impliceert namelijk morele verantwoordelijkheid. Maar als alles is voorbestemd dan kunnen we niet meer moreel verantwoordelijk worden gehouden voor wat we doen 1

### 12 maximumscore 3

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een weergave van een definitie van het harde incompatibilisme: niemand heeft een vrije wil, of het determinisme nu waar is of niet 1
- een argumentatie met behulp van het begrip 'morele woede' dat het hard incompatibilisme van Pereboom aansluit bij de genoemde individuele voordelen in tekst 9: vermindering morele woede met acceptatie-rust / verdraagzaamheid-gelijkmoedigheid / bloei-geluk 1
- een argumentatie met behulp van het begrip 'morele woede' dat het hard incompatibilisme van Pereboom aansluit bij de genoemde maatschappelijke voordelen in tekst 9: vermindering morele woede met het verdwijnen van pijn / schade / achterstellen van bevolkingsgroepen, sluit aan bij begrijpen in plaats van bespotten / ontwikkeling tot verstandig handelende burgers 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

voorbeeld van een goed antwoord:

- Niemand heeft een vrije wil, of het determinisme nu waar is of niet 1
- Het harde incompatibilisme van Pereboom sluit aan bij de genoemde individuele voordelen in zoverre deze een vermindering van morele woede inhouden. Volgens Spinoza zijn de individuele voordelen van het determinisme een geestelijke vorm van rust, geluk en gelijkmoedigheid tegenover het lot. Het hard incompatibilisme van Pereboom sluit hierbij aan omdat het volgens Pereboom kan leiden tot algemene acceptatie en verdraagzaamheid en ons kan helpen om tot vervulling en bloei te komen 1
- Het hard incompatibilisme van Pereboom sluit aan bij de genoemde maatschappelijke voordelen in zoverre ook deze een vermindering van morele woede inhouden. Volgens Spinoza zijn de maatschappelijke voordelen van het determinisme immers dat we mensen zullen proberen te begrijpen in plaats van te verwensen of te bespotten en bevordert het de ontwikkeling van onderdanen tot vrij handelende burgers. Het hard incompatibilisme van Pereboom sluit hierbij aan omdat met het verdwijnen van morele woede ook de schadelijke effecten ervan, zoals allerlei vormen van fysieke en emotionele pijn, verdwijnen en het achterstellen van sommige bevolkingsgroepen niet meer rationeel te rechtvaardigen is 1

**13 maximumscore 2**

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een uitleg dat de opvatting in tekst 10 aansluit bij het mechanistische wereldbeeld: de natuur als gesloten systeem 1
- een uitleg waarom Kant ondanks het mechanistisch wereldbeeld een vrije wil aanneemt: de vrije wil is niet mogelijk binnen de deterministische / mechanistische fenomenale wereld, maar wel in de noumenale wereld 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Vanuit het mechanistisch wereldbeeld is de natuur een ingewikkeld mechanisme van bewegende delen zonder innerlijke bezieling. Ook volgens Spinoza is de natuur een gesloten systeem dat wordt gekenmerkt door causale relaties 1
- Binnen het mechanistische wereldbeeld kun je volgens Kant niet spreken van een vrije wil. Maar dat de wetenschap deterministisch kan verklaren en voorspellen, betekent slechts dat de fenomenale wereld deterministisch is, niet dat de noumenale wereld dat ook is. De rede en de wil staan buiten de fenomenale wereld en bepalen zichzelf 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

**14 maximumscore 2**

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een argumentatie dat op het experiment van Libet soortgelijke kritiek mogelijk is als Munnik heeft op het principe in tekst 11: extrapolatie van een te beperkt experiment 1
- een uitleg in hoeverre het experiment van Libet aantoont dat er bewuste aansturing van ons lichaam mogelijk is: in zoverre dat er een veto mogelijk is (als dit als bewuste aansturing van het lichaam kan worden beschouwd) 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- In tekst 11 laat Munnik zien dat het principe van Geulincx, ‘waarvan je niet weet hoe je het doet daar ben je niet verantwoordelijk voor’, in algemene zin redelijk is, maar niet als je het radicaal extrapoleert naar aansturing van het menselijk lichaam. Op soortgelijke wijze kan van het experiment van Libet worden gezegd dat het te beperkt is om vrije wil te meten. Het experiment is immers helemaal niet vergelijkbaar met situaties waarin we in het alledaagse leven bewuste beslissingen nemen. Het betreft een laboratoriumsituatie waarin aan de hand van een eenvoudige beweging van een vinger of pols conclusies worden getrokken ten aanzien van de mogelijkheid of onmogelijkheid van bewuste aansturing van ons lichaam in het alledaagse leven in het algemeen. Deze extrapolatie is volgens Munnik even zinloos als de conclusies uit het experiment in tekst 11 1
- Uit het experiment van Libet blijkt dat de voorbereiding van een beweging al in de hersenen begint vlak voordat je bewust bedenkt dat je met die beweging wilt beginnen. Dat houdt in dat het niet mogelijk is om direct met een bewuste gedachte het lichaam aan te sturen. Maar volgens Libet blijkt uit het feit dat de voorbereiding die je in de hersenen kunt meten niet altijd een beweging tot gevolg heeft, dat het bewustzijn wel de mogelijkheid heeft om een veto uit te spreken over de onbewust genomen beslissing: het bewustzijn kan die beslissing nog terugdraaien. Als het bewust terugdraaien van een onbewuste beslissing als bewuste aansturing van het lichaam kan worden beschouwd, is het in zoverre dus wel mogelijk 1



Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

**15 maximumscore 5**

Een goed antwoord bevat de volgende elementen:

- een argumentatieve afweging van een argument van Munnik en een argument van Spinoza of het mogelijk is om te leven in een wereld zonder vrije wil, met daarin een weergave van deze argumenten van Munnik en van Spinoza: 3
  - een argument voor Munnik: omdat het stellen dat de vrije wil een illusie is, ons voor de keuze plaatst om dit illusoire karakter al dan niet te aanvaarden, wat weer een vrije wil veronderstelt
  - een argument voor Spinoza: leven zonder vrije wil heeft veel voordelen
  - afweging: waarom moet gelukzaligheid als echte vrijheid worden opgevat en een vrije wil niet
- een uitleg van de gebruikte filosofisch relevante vooronderstelling over de menselijke natuur 1
- een uitleg van de gebruikte filosofisch relevante vooronderstelling over de menselijke samenleving 1

voorbeeld van een goed antwoord:

- Ik ben het eens met Munnik die ervan uitgaat dat we niet willen dat de vrije wil een illusie is. Het stellen dat de vrije wil een illusie is, plaatst ons voor de keuze dit illusoire karakter al dan niet te aanvaarden, wat weer een vrije wil veronderstelt 1
- Spinoza zal hier wellicht tegenin brengen dat hij juist voordelen ziet aan het niet bestaan van een vrije wil, en dat we er daarom niet vanuit kunnen gaan dat we niet willen dat de vrije wil een illusie is 1
- Van de andere kant stelt ook Spinoza dat er werkelijke vrijheid mogelijk is in een gedetermineerde wereld. Het idee van opgaan in de gedetermineerde natuur samen met het besef dat dit onvermijdelijk is, zou gelukzaligheid bewerkstelligen. Spinoza stelt dus dat de vrijheid van de wil fictief is, maar dat vrijheid wel mogelijk is in de aanvaarding van het niet bestaan van de vrije wil. Maar dan komt het punt van Munnik om de hoek en kan het al dan niet aanvaarden op zichzelf als een uiting van vrije wil worden beschouwd. Want voor zover Spinoza denkt dat ook de aanvaarding is gedetermineerd, is het de vraag waarom gelukzaligheid als echte vrijheid moet worden opgevat en een vrije wil niet 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

- Ik ben er in mijn afweging van uitgegaan dat de mens in staat is zijn lot te aanvaarden, maar dit niet hoeft te doen. Dit impliceert op z'n minst dat de mens zich tot zijn lot kan verhouden, ook al behoort tot dat lot dat veel van het leven ondoorzichtig is, zoals dat volgens Munnik bijvoorbeeld ook geldt met betrekking tot de werking achter het uitsteken van mijn tong. Aangezien ik sterk betwijfel of ook dieren in staat zijn hun lot al dan niet te aanvaarden, zou ik mijn mensbeeld als volgt karakteriseren: de mens is een wezen dat zich tot zijn lot kan verhouden

1
- Met betrekking tot de menselijke samenleving houdt dit vermogen om me tot mijn lot te verhouden in dat mensen zich ook tot elkaar kunnen verhouden. Tot mijn lot behoort immers ook het leven met anderen. Ik vind het streven van Spinoza om anderen niet te verwensen of te bespotten maar om ze te begrijpen een lofwaardig streven en ik denk dat er veel maatschappelijke rust en geluk kan worden bereikt door meer in te zetten op wederzijds begrip. Maar ik denk niet dat het mogelijk is geheel en al in redelijkheid te leven of het menselijk leven terug te brengen tot redelijkheid. Ik denk dat het menselijk samenleven vooral bepaald wordt door reactieve attitudes en de mogelijkheid die soms, maar niet continu, te objectiveren

1

*Opmerking*

*Aan een andere filosofisch relevante afweging van argumenten kan ook een scorepunt worden toegekend.*

*Bij de twee vooronderstellingen moet het dan wel gaan om filosofisch relevante vooronderstellingen die inhoudelijk passen bij de afweging.*

## 5 Inzenden scores

---

Verwerk de scores van alle kandidaten per examinator in het programma WOLF. Zend de gegevens uiterlijk op 23 juni naar Cito.

## 6 Bronvermeldingen

---

tekst 1	J.S. Mill, Over Vrijheid, vertaling W.E. Krul en F.L. van Holthoon, 1869
tekst 2	Rudi te Velde, Thomas van Aquino over menselijke vrijheid; in: Palmyre Oomen (red.), Vrije wil: een hersenkronkel?, 2013
tekst 3	Dick Akerboom, Het dispuut tussen Erasmus en Luther over de vrije wil, citaat van Erasmus uit 'De libero arbitrio' in: Palmyre Oomen (red.) Vrije wil: een hersenkronkel? Wetenschappers en filosofen over een fascinerende vraag, 2013
tekst 4	naar: Dick Akerboom, Luther 'De servo arbitrio'; in: Palmyre Oomen (red.), Vrije wil: een hersenkronkel?, 2013
tekst 5	www.onderwijsinontwikkeling.nl, november 2014

- tekst 6           Wikipedia, Psychologie, 29 oktober 2014
- tekst 7 en 8     [http://www.gezond24.nl/tv-uitzending/g24\\_387/Sekseneutrale-opvoeding](http://www.gezond24.nl/tv-uitzending/g24_387/Sekseneutrale-opvoeding), 30 juli 2013
- tekst 9 en 10    Han van Ruler, Wilsonvrijheid bij Spinoza; in: Palmyre Oomen (red.), Vrije wil: een hersenkronkel?, 2013
- tekst 11 en 12  René Munnik, Mens zijn: belichaamd vrij zijn, Palmyre Oomen (red.), Vrije wil: een hersenkronkel?, 2013